

**ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΤΟΥ
ΚΩΔΙΚΑ Marc. lat. 339 (1550)***

Όταν δημοσιεύαμε σε πρώτη έκδοση τη λατινική μετάφραση του *Έπιταφίου* του Δημοσθένους, που περιέχεται στον κώδικα Marcianus latinus 339 (1550) του 15ου αιώνα, την αποδιδόμενη από τους A. Dain, R. Clavaud και P. O. Kristeller στον Έλληνα πρόσφυγα από την Κωνσταντινούπολη Ιωάννη Σοφιανό, γράφαμε ότι τα συμπληρωματικά στοιχεία για τον κώδικα, που παραθέταμε, δημιουργούν προβληματισμό τόσο ως προς την πατρότητα, όσο και ως προς τον χρόνο, κατά τον οποίο εκπονήθηκε αυτή¹. Σήμερα επανερχόμεθα διεξοδικώς επί των τεθέντων ζητημάτων και παραθέτουμε κριτικώς τα σχετικά με τα τιθέμενα προβλήματα χωρία.

Στην επιστολή, που είναι γραμμένη λατινιστί και που ακολουθεί μετά την αφιερωτική επιστολή που έχει γραφεί ελληνιστί², ο Σοφιανός κάνει λόγο για τρεις μεταφράσεις³. Την παραθέτουμε ολόκληρη, διότι είναι σημαντική για εξαγωγή συμπερασμάτων.

Librum igitur de re militari et instrumentis bellicis et sive librarii negligentia non inscriptum sive bibliopolae inertia nomine auctoris spoliatum in latinum nunc versum sermonem post ingentia preclaraque vestra facinora rerumque agendarum frequentissimas cogitationes, si vacat aliquantis, perinsignis pietate pater, legere velis rogo. At clarorum virorum prudenter ac pulcherrime dicta brevitati⁴ tamen coniuncta, quae nuper et quibusdam fragmentis grecis collecta in latinum converti, nec non oratorum principis

* Ευχαριστώ τον αγαπητό φίλο και εκλεκτό συνάδελφο κ. Ν. Μπεζαντάκο, που είχε την υπομονή να διαβάσει προσεκτικά και με ενδιαφέρον το χειρόγραφο μου και συζητώντας μαζί μου να προβεί σε πολύτιμες υποδείξεις και κριτικές παρατηρήσεις.

1. Βλ. Θ. Γ. Πίκουλα, *Demosthenes Latinus*: Ανέκδοτη λατινική μετάφραση του *Έπιταφίου* του Δημοσθένους, *Παρουσία*, τ. Ε' (1987), σ. 258.

2. f. 3^v-4^r.

3. Υπενθυμίζουμε ότι στην ελληνιστί αφιερωτική επιστολή ο Σοφιανός ομιλεί για μία μόνο μετάφραση, για το *Machinae Bellicae*: βλ. Θ. Γ. Πίκουλα, ό.π., σ. 257.

4. Ο Σοφιανός κακώς, νομίζουμε, θέτει το *brevitati* σε πτώση δοτική συνάπτοντάς το έτσι με τη μετοχή *coniuncta*. Ο τύπος *brevitati* πρέπει να θεωρηθεί ως ετερόπτωτος προσδιορισμός που δηλώνει τρόπο, όπως και τα επιρρήματα *prudenter* και *pulcherrime*, και μάλιστα πρέπει να τεθεί σε πτώση αφαιρετική (*ablatus modi*): βλ. P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1988⁵, s. v. *coniungo*, 7a, 10b.

Demosthenis pro clarissimis viris, qui quidem pro patria cum morte vitam permutarunt, sermonem huic additum volumini, quoniam ob tuas memoratu dignas occupationes perlegere tempus non dabitur, si aspicere dignaberis, hoc sane mihi satis erit, quippe non me omni ex parte tempus amisisse iudicabis. Sed nunc opus ipsum aggrediamur.

Παρατηρούμε ότι ο Σοφιανός λέει ρητώς ότι μετέφρασε το περί των πολεμικών μηχανών έργο (versum) καθώς και το γνωμολόγιο (converti) από τα Ελληνικά στα Λατινικά, δεν αναφέρει όμως τίποτε περί μεταφράσεως του *Έπιταφίου* του Δημοσθένους παρά μόνον ότι την πρόσθεσε (additum) στον ίδιο τόμο που βρίσκονταν και οι άλλες.

Έχουμε τη γνώμη ότι η μετάφραση του *Έπιταφίου* δεν έχει γραφεί από τον Σοφιανό. Τούτο καταφαίνεται από τη διαφορετική γραφή και από τη λατινιστί επιστολή καθώς και από την επικεφαλίδα, στην οποία δεν αναγράφεται το όνομα του Σοφιανού ως μεταφραστή, όπως γίνεται στις επικεφαλίδες των δυο προηγούμενων μεταφράσεων⁵. Και όχι μόνο ότι δεν έχει γραφεί από τον Σοφιανό, αλλά ούτε καν από Έλληνα και μάλιστα λόγιο της Αναγεννήσεως. Το τελευταίο μπορούμε να το διαπιστώσουμε από το ότι ο γραφέας αγνοεί και παραφθείρει τα ελληνικά ονόματα *Αἶθρα* (296 Ἀethya) και Ἀλόπη (312 Ἀlype) και μάλιστα σε μια περίοδο, κατά την οποία η ελληνική γλώσσα είναι ένας ρομαντικός έρωτας⁶ και τα ονόματα της κλασσικής αρχαιότητας έχουν γίνει του συρμού. Ακόμη η ανορθόγραφη μεταγραφή ονομάτων της Ελληνικής στη Λατινική, όπως π.χ. 88 Euristhei: Eurysthei, απηχούν κάθε άλλο παρά ορθογραφία Έλληνα λογίου της Αναγεννήσεως.

Επί πλέον κλίνουμε υπέρ της απόψεως ότι η μετάφραση δεν είναι αρχέτυπο του 15ου αιώνα, αλλ' ότι πρόκειται για αντίγραφο παλαιότερου χειρογράφου. Την άποψη μας αυτή ενισχύουν τα είδη των σφαλμάτων του κειμένου, που είναι καθαρά σφάλματα αντιγραφής. Έτσι πολλά από αυτά φαίνονται ότι προέρχονται από φθορές κάποιου αντιγραφόμενου χειρογράφου, που ή οδηγούσαν τον αντιγραφέα σε οπτικές παραδρομές ή τον δυσκόλευαν στην ορθή αντιγραφή⁷, όπως π.χ. 44 colunt: coluerunt, 72 superiori: superiore, 91 ommsis: omissis, 121 enarrase: enarrasse, 181 comunia: communia, 281 fuerint: fuerunt, 334 sepelierit: sepelit, 362 elevamentum⁸: allevamentum κ.ά. Άλλα μπορούν να αποδοθούν σε πα-

5. Βλ. Θ. Γ. Πίκουλα, ό.π., σ. 257 κ. ε.

6. Βλ. W. Durant, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τ. Ε', μετ. Ἀ. Ἀλεξάνδρου, Ἀθήναι 1970, σ. 101.

7. Πβ. Ε. Μιονί, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, μετ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Αθήνα 1977, σσ. 95 και 122 κ. ε.

8. Η άστοχη χρήση της λ. elevamentum (για της οποίας τη σημασία βλ. C. Ducange, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Niort 1884, τ. III, σ. 247, s. v. elevamentum) προδι-

ρανάγνωση του αντιγραφέα⁹, όπως π.χ. 97 *pervenire: pervenere*, 287 *nive: ni ut* κ.ά. Υπάρχουν σφάλματα διπτογραφίας οφειλόμενα σε προληπτική υποβολή¹⁰, π.χ. 351 *oratione oratione*, καθώς και σε οπισθοχωρητική υποβολή¹¹, π.χ. 191 *necεgassario: necessario*. Επίσης ανευρίσκουμε σφάλμα προερχόμενο από σύγχυση γραμμάτων¹²: 182 *autem a. corr: ante p. corr² cum signis delendi sub m*. Προσέτι η σφαλερή ανάγνωση¹³ - σύναψη των λέξεων 12 *civitati publicae* καθώς και η ομοιοφωνία¹⁴ *publicae] publice* οδηγούν στην εσφαλμένη γραφή του επιρρήματος ως επιθέτου¹⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σφάλματος οφειλομένου σε ομοιοφωνία είναι και η γραφή της λέξεως 293 *faemine*¹⁶: *feminae*. Σε σφάλμα μεταθέσεως¹⁷ πρέπει να αποδοθεί η κακή θέση της προτάσεως 263 *quae sapientes sectari decet*, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από την ανατροπή συντάξεως και νοήματος και από το αντίστοιχο χωρίο του ελληνικού κειμένου¹⁸. Με συνδυασμό σφαλμάτων παραναγνώσεως ή φθοράς του χειρογράφου αφ' ενός και απλοποιήσεως- διπλής γραφής (*lectio duplex*)¹⁹ αφ' ετέρου μπορούμε να ερμηνεύσουμε την άλλως αδικαιολόγητη ύπαρξη στο οικείο χωρίο της λέξεως 97 *facundiam*. Όπως δείχνουν τα αντίστοιχα χωρία, ελληνικό και λατινικό, 99 *ουδ' εἰς τὴν*

δει άγνοια αφ' ενός της λατινικής γλώσσας και αφ' ετέρου του ελληνικού κειμένου του 'Επιταφίου εκ μέρους του γραφέως.

9. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 122.

10. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 122.

11. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 122.

12. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 120.

13. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 119.

14. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 120.

15. Η απόδοση του *publicae* ως επιθετικού προσδιορισμού στο *civitati* είναι ενδεικτική της αμάθειας του γραφέως του 15ου αιώνα. Στο χωρίο 334 *patria publice sepelietur* το επίρρημα γράφεται ορθά, διότι εκλείπουν, οι λόγοι που συνέλαβαν στη δημιουργία της εσφαλμένης γραφής του χωρίου 12 *publicae*.

16. Και η γραφή *faemine* φανερώνει τον μη καταρτισμό του γραφέως στη λατινική γλώσσα.

17. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 123.

18. O R. Clavaud, *Démosthène, Discours d'Apparat (Épitaφios, Éroticos)*, texte établi et traduit, Société d'Éditions «Les Belles Lettres», Paris 1974, σσ. 39, 60 app. crit., 67, στηριζόμενος στη μετάθεση του χωρίου 212 *et ducis experientia et arte]* 213 *καὶ τῇ τοῦ προεστηκότος αὐτῶν ἐμπειρίᾳ καὶ τόλμῃ* σε σχέση με την παραδεδομένη από τα χειρόγραφα του 'Επιταφίου θέση του, την οποία μετάθεση είχαν κάνει και οι Reiske και Lentz (βλ. W. Rennie, *Demosthenis orationes*, Oxonii 1931, τ. III, 'Επιτάφιος, § 21 app. crit.) και την οποία υιοθετεί και αυτός στην έκδοσή του, ομιλεί για κριτικό πνεύμα (ό.π., σ. 39) και για φιλολογική ευαισθησία (ό.π., σ. 40) του μεταφραστή. Η μετάθεση όμως αυτή ουδῶλως κρίνεται αναγκαία, γι' αυτό και δεν υιοθετήθηκε από τον Rennie. Άλλωστε η μετάθεση του χωρίου 263, που αναφέrouμε παραπάνω, κάθε άλλο παρά φιλολογική ευαισθησία μαρτυρεί. Εμείς πιστεύουμε ότι η μετάθεση και του χωρίου 213 ή οφείλεται σε σφάλμα του γραφέως ή τουλάχιστον έγινε ε-ντελῶς ανεπιγνώστως.

19. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 125.

ήρωϊκὴν ἐπανῆκται τάξιν] 96 neque ad heroicam pervenire (pervenere p.c. meam) facundiam, με τη λέξη facundiam ο μεταφραστής θέλει να αποδώσει την ελληνική λέξη *τάξιν*, που παραδίδεται από το σύνολο σχεδόν των χειρογράφων του *Ἐπιταφίου*²⁰. Η λέξη *τάξις* (: θέση) εκτός των άλλων αποδίδεται στη Λατινική και με τη λέξη locatio (: τάξη, θέση)²¹. Υποπτευόμαστε ότι αυτή ίσως ήταν και η αρχική του κειμένου λέξη, δηλαδή η λέξη του αρχετύπου που ευκολότατα μπορεί να γίνει με παρανόγνωση ή φθορά του χειρογράφου locutio (: το λέγειν)²² σε μια αντιγραφή του αρχετύπου. Είναι δε πολύ πιθανό πάνω από τη λέξη locutionem να είχε γραφεί ως *lectio duplex* η συνώνυμή της facundiam σαν κοινότερη και περισσότερο συνηθισμένη από την πρώτη (*lectio facilior*), ο δε αντιγραφέας είτε του παρόντος ή και προγενεστέρου αντιγράφου²³ να προτίμησε την τελευταία καθιερώνοντάς την μέσα στο κείμενο. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα σφάλματος διπλής γραφής είναι το χωρίο 215 qui ut de re a se gesta sibi blandiatur, όπου η αδικαιολόγητη και άλλοθεν αμάρτυρη ύπαρξη του ut παρά το qui πρέπει να οφείλεται στη μορφή *qñi*, δηλαδή ή σε παραλλαγή του μεταφραστή ή σε ερμηνευμα κάποιου αναγνώστη ή γραφέα ως προς την ισοδυναμία της αναφορικής αντωνυμίας qui²⁴.

Μια άλλη ένδειξη, που ενισχύει την εκτεθείσα γνώμη μας περί μη αυτογράφου μεταφράσεως του Σοφιανού, αλλά περί παλαιότερου χειρογράφου, είναι οι διορθώσεις που κάνει ο ίδιος ο γραφέας. Για παράδειγμα μετά το 34 educatos σβήνει τη μισογραμμένη λέξη vide²⁵ και τη γράφει εν συνεχεία ολόκληρη videam²⁶ στην ορθή θέση, διορθώνει το 275 Erechtidæ σε Erechthidæ, γράφει πάνω από τη λέξη 144 benevolentiam από τον άλλο τύπο της μόνο το γράμμα κατά το οποίο διαφέρουν, θέτει σημεία παραπομπής πάνω από λέξεις κ.ά. Όλα αυτά μαρτυρούν ότι αυτός που έγραψε τη μετάφραση αντέγραψε από άλλο χειρόγραφο, μετά δε την αντιγραφή αντέβαλε το αντίγραφό του με το χειρόγραφο που χρησιμοποίησε²⁷.

Επί πλέον οι διορθώσεις, όπως π.χ. 182 autem a. corr: ante cum signis

20. *τάξιν* SYPrvWF: φύσιν QY². φύσιν F^{sl}.

21. Bl. Ch. T. Lewis - Ch. Short, *A latin dictionary*, Oxford 1975, s.v. locatio.

22. Bl. Ch. T. Lewis - Ch. Short, ό.π. s.v. locutio.

23. Μάλλον για τον αντιγραφέα προγενεστέρου αντιγράφου πρόκειται, διότι, όπως θα δούμε πιο κάτω, στο παρόν χειρόγραφο υπάρχουν σφάλματα προερχόμενα από παρεμβολές. Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η ατυχής ύπαρξη της λέξεως facundiam φανερώνει και ελλιπή γνώση της λατινικής και άγνοια του ελληνικού προτύπου εκ μέρους του γραφέως, αλλά πάντως ευσυνειδησία του ως αντιγραφέως.

24. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 129.

25. f. 67^v, s. 4.

26. f. 67^v, s. 5.

27. Πβ. E. Mioni, ό.π., σ. 107 κ. ε.

delendi sub m p. corr. και διασάφηση της διορθώσεως με παραπομπή και γραφή *in margine* της λέξεως *ante*, προσθήκες, όπως π.χ. μετά τη λέξη 22 *rebus* σημείο παραπομπής και γραφή *in margine* της φράσεως 22 *et maxime*, και διαγραφές, όπως π.χ. η διαγραφή πριν τη λέξη 54 *hanc* μιας λέξεως και παραπομπή και γραφή *in margine* της λέξεως *matrem*, καθώς επίσης η διαγραφή της λέξεως 183 *iccirco* προφανώς μετά από κακή σύναψη των λέξεων *miro* αφ' ενός και *numero* αφ' ετέρου, που κάνει ένα δεύτερο χέρι, το χέρι του Σοφιανού, διότι ο γραφικός χαρακτήρας είναι ο ίδιος με αυτόν των δύο πρώτων μερών του κώδικα, δείχνουν ότι εκτός από το χειρόγραφο Marc. lat. 339 (1550) ff. 67-73 της μεταφράσεως του *Ἐπιταφίου* και εκτός από εκείνο το χειρόγραφο, από το οποίο αντεγράφη τούτο, πρέπει να υπήρχε και άλλο, το οποίο είχε υπ' όψη του ο γραφέας που επέφερε αυτές τις διορθώσεις, προσθήκες και διαγραφές²⁸.

Ακόμη το μη επιμελημένο ύφος δεν μας επιτρέπει να ομιλούμε για αυτόγραφη μετάφραση λογίου της Αναγεννήσεως με μεγάλη πληρότητα, ακρίβεια και λεπτολογία²⁹, θυσία της ουσίας χάριν της ορθότητος του λόγου και της ωραιότητος του ύφους³⁰ και προσήλωση στο αποκλειστικό πρότυπο της εποχής, στον θεό των Ουμανιστών, τον Κικέρωνα³¹. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σύνταξη του χωρίου 254 *intelligens quod, sive...placaverit, etsi...erraverit, parvum in posterum se ignominiam incursum, ἥτοι τη σύνταξη του quod* (:ότι) με απαρέμφατο, που είναι χαρακτηριστική της μεταγενέστερης Λατινικής και απαντά ιδιαίτερα στους εκκλησιαστικούς και λαϊκούς συγγραφείς³², ως και τη σύνταξη του χωρί-

28. Το χειρόγραφο αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ως τουλάχιστον το τρίτο χρονολογικά. Ως δεύτερο μπορεί να εκληφθεί εκείνο, από το οποίο αντεγράφη η παρούσα μετάφραση. Ασφαλώς δε θα υπήρχε κι ένα άλλο, στο οποίο βασιζόμενος ο δεύτερος διορθωτής επέφερε τις αλλαγές που επισημαίνουμε. Ότι πρέπει να θεωρηθεί ως τουλάχιστον το τρίτο χρονολογικά το χφ. Marc. lat. 339 (1550) ff. 67-73 φαίνεται και από την ερμηνεία που δώσαμε ως προς την ύπαρξη της λέξεως 97 *facundiam*, ἥτοι *locationem* (α' χφ) ~ *Facundiam locutionem* (β' χφ) ~ *facundiam* (γ' χφ).

Ότι οι διορθώσεις δεν έγιναν με βάση το ελληνικό κείμενο του *Ἐπιταφίου* καταφαίνεται από το ότι δεν συμπληρώνονται τα αμετάφραστα χωρία, τα οποία, όπως έχουμε διαπιστώσει, είναι αρκετά: βλ. Θ. Γ. Πικουλα, ό.π., σ. 262 κ.ε.

29. Πβ. W. Durant ό.π., τ. Ε', σ. 101 κ.ε.

30. Πβ. W. Durant ό.π., τ. Ε', σ. 108.

31. Πβ. F. Funk Brentano, *Η Αναγέννηση*, μετ. Σ. Μαργέτη, Αθήνα ά.έ., σ. 86: «Ο Θεός των ουμανιστών υπήρξε ο Κικέρων...Γίνεται το αποκλειστικό πρότυπο που το λατρεύουν πλήθος μιμητές, που συχνά συγκαταλέγονται στα πιο μεγάλα πνεύματα. Ο Μπέμπο συμβουλευεί τους φίλους του να διαβάζουν χρόνια συνέχεια αποκλειστικά τον Κικέρωνα. Να μη χρησιμοποιούν γράφοντας, ακόμα και μιλώντας, παρά λέξεις και εκφράσεις που βρίσκονται στον Κικέρωνα».

32. Βλ. M. Leumann - J. Hofmann - A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, Band II: *Syntax und Stilistik*, München 1965, σ. 578.

ου 354 decens est ut...ferre, δηλαδή τη σύνταξη του *ut* με απαρέμφατο, που και αυτή απαντά στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς³³.

Τέλος η κατακλείς του δευτέρου μέρους του κώδικα μας βοηθάει να βγάλουμε ορισμένα συμπεράσματα. Παρατηρούμε από την ορθογραφία ότι αυτός που την έγραψε και που, όπως έχουμε πει στην εισαγωγή της εκδόσεώς μας³⁴, είναι ο ίδιος που έγραψε και τη μετάφραση του *Ἐπιταφίου*, δεν ήταν καθόλου καλός γνώστης της Ελληνικής, ενώ αντίθετα η κατακλείς του πρώτου μέρους που προέρχεται από το χέρι του Σοφιανού είναι ορθογραφημένη. Δεν μπορεί λοιπόν να έχει γραφεί η κατακλείς αυτή από κάποιον που μεταφράζει κείμενα από την Ελληνική, την οποία προφανώς αγνοεί, στη Λατινική. Πρέπει κατ' ανάγκη να δεχθούμε και μάλιστα χωρίς καμμία αμφιβολία ότι η κατακλείς του δευτέρου μέρους του κώδικα καθώς και η μετάφραση του *Ἐπιταφίου* έχουν γραφεί από μη Έλληνα γραφέα και μάλιστα ημιμαθή της Ελληνικής³⁵.

Αν αμφισβητηθούν όλα τα παραπάνω και δεν γίνει δεκτό ότι η μετάφραση είναι αντίγραφο προγενεστέρου χειρογράφου γραμμένο από μη Έλληνα αντιγραφέα, αλλά το αυτόγραφο του βυζαντινού πρόσφυγα Ιω. Σοφιανού, τότε θα πρέπει να γίνει κατ' ανάγκη δεκτό και το ότι ο μεταφραστής πλην της όχι πλήρους γνώσεως της Ελληνικής δεν ήταν εγκρατής της Λατινικής. Αλλά πώς θα μπορούσε τότε να παραγάγει μεταφραστικό έργο; Και στον Έλληνα Κωνσταντινουπολίτη θα μπορούσε να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός αυτός;

Για ν' απαντήσουμε στο τελευταίο ερώτημα που θέσαμε, για μεν την ελληνομάθειά του παραπέμπουμε στην ελληνιστί επιστολή που προτάσσεται στον κώδικα, για δε τη λατινομάθειά του στα δύο πρώτα μέρη-μεταφράσεις του ίδιου κώδικα. Ακόμη θα πρέπει να σκεφθούμε ότι ο εν λόγω μεταφραστής διάλεξε ν' αφιερώσει τα δυο αντίγραφα της μεταφράσεώς του του περί πολεμικής τέχνης έργου σε δυο ανθρώπους της εποχής του, που ήσαν περίφημοι για τη λατινομάθειά τους. Ο L. Valla, μαθητής του L. Bruni, υπήρξε ένας από τους δυο πιο εκλεκτούς εκπροσώπους του Ανθρωπισμού. Ενθουσιώδης και φανατικός λατινιστής, εύρισκε βάρβαρα τα λατινικά του Βοηθίου³⁷, γελοιοποίησε το ύφος της Βουλγάτας³⁸ και τα λατινικά του Μεσαίωνα, αποκάλυψε με χαιρεκα-

33. Βλ. M. Leumann - J. Hofmann - A Szantyr, ό.π., σ. 643.

34. Βλ. Θ. Γ. Πίκουλα, ό.π., σ. 258.

35. Άξιος παρατηρήσεως είναι και ο τρόπος εκφράσεως του G. Valentinielli για την πατρότητα της μεταφράσεως: βλ. Θ. Γ. Πίκουλα, ό.π., σ. 257.

36. Ο άλλος ήταν ο Francesco Poggio Bracciolini (1380-1459).

37. Βλ. H. Busson, *Les sources et le développement du rationalisme dans la littérature Française de la Renaissance*, Paris 1922, σ. 55.

38. Βλ. B. Russel, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετ. Αιμ. Χουρμούζιου. τ. Β' Αθήνα ά. έ., σ. 165.

κία τα κακά λατινικά πολλών ουμανιστών και αγωνίσθηκε για την αποκάθαρση της εν χρήσει λατινικής με το μνημειώδες έργο του *Elegantiae latini sermonis* (1471)³⁹, που μαρτυρεί ευαισθησία γλωσσική που δεν ανέχεται βαρβαρισμούς και που επιβάλλει δημιουργική προσήλωση σε πρότυπα, όπως π.χ. ο Κικέρων⁴⁰. Ο τρόπος του σκέψεως και αισθητικής πάνω στη γλώσσα ταχύτατα γενικεύθηκε σ' όλη την Ιταλία⁴¹. Όσο για τον Βησσαρίωνα, αρκούμεθα μόνο στο να πούμε ό,τι ο στενός του φίλος L. Valla έλεγε χαρακτηριστικά γι' αυτόν: «*latinorum graecissimus, graecorum latinissimus*»⁴². Δεν είναι λοιπόν δυνατό να χαρακτηρίσουμε τη λατινομάθεια του Ιω. Σοφιανού ως ελλιπή. Αντίθετα, όπως άλλωστε διαπιστώνεται και από τα δυο πρώτα μέρη του κώδικα, ήξερε να χειρίζεται καλά τα λατινικά, γι' αυτό και τόλμησε αυτές τις δυο αφιερώσεις της μεταφράσεώς του, όχι δε μόνο τα λατινικά αλλά πρωτίστως τα ελληνικά. Και δεν μας επιτρέπεται ν' αποδώσουμε σ' αυτόν την εκπόνηση της μεταφράσεως του *Έπιταφίου* του κώδικα Marc. lat. 339 (1550) ff. 67^r-73^v με τα τόσα σφάλματα που εμπεριέχονται.

Απομένει να δεχθούμε ότι η μετάφραση αντιγράφηκε από κάποιον αντιγραφέα, που και δεν είχε υπ' όψη του το ελληνικό κείμενο και ατελή γνώση της λατινικής είχε, αποδεικνυομένων και των δυο από την αβάσιμη χρήση της λέξεως **97** *facundiam*, από την ασύντακτη παρανόληση του **182** *autem omnes*, από την εσφαλμένη χρήση του τύπου **362** *elevationum*, από την ασύντακτη ανορθογραφία του **12** *publicae*, από τη μετατόπιση του **263** *quae sapientes sectari decet*, που αλλοιώνει νόημα και σύνταξη, από την παρεμβολή του **202** *nobis*, που επιφέρει σάλο στο χωρίο, και από πολλά άλλα που αναφέρθηκαν παρά πάνω και που σημειώνονται στο κριτικό υπόμνημα της εκδόσεώς μας⁴³.

Εύλογα δημιουργείται το ερώτημα, για ποιοό λόγο ο Σοφιανός πρόσθεσε (*additum*) την από άλλο χέρι γραμμένη μετάφραση του *Έπιταφίου*

39. Τυπώθηκε στη Βενετία το 1476. Ας σημειωθεί ότι η 59η έκδοση του έργου αυτού έγινε το 1536· βλ. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, New York and London 1967, τ. II, σ. 68.

40. Βλ. J. E. Sandys, αυτόθι· Κ. Ί. Βουρθέρη, *Είσαγωγή εις την Άρχαιογνωσίαν και την Κλασσικήν Φιλολογίαν*, Άθηναι 1975 σ. 226. Σημειωτέον ότι υπήρξε και μεταφραστής του Ηρόδοτου, του Θουκυδίδου και της 'Ιλιάδος του Ομήρου· βλ. J. E. Sandys, ό.π., σ. 69.

41. Βλ. Ch. Thurot, *Extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen Age*, Frankfurt 1964, σ. 492.

42. Βλ. R. Rocholl, *Bessarion, Studie zur Geschichte der Renaissance*, Leipzig 1904 σ. 105. Και για τον Βησσαρίωνα πρέπει να αναφερθεί ότι υπήρξε εκτός των άλλων κλασσικών και του Δημοσθένους μεταφραστής· βλ. A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. Δ. Σαβράμη, Άθηναι 1973, σ. 909.

43. Πβ. τις σημ. 7, 14, 15, 22 και 27. Η πιθανότης εκπονήσεως της μεταφράσεως από κάποιον άγνωστο, σύγχρονο του Σοφιανού, πρέπει να αποκλεισθεί εκτός των άλλων και λόγω του είδους των σφαλμάτων του χειρογράφου.

στον κώδικα που περιείχε αυτόγραφες μεταφράσεις του. Στο σημείο αυτό συμμεριζόμαστε την άποψη του R. Clavaud: «Peut - être Sophianos, en terminant par l' Epitaphios un livre qui débute par un ouvrage de tactique, a-t-il vu dans l' Oraison Funèbre le digne complement de conseils sur l' art militaire»⁴⁴. Πιστεύουμε ότι ο Σοφιανός κλείνοντας τον κώδικα με τη μετάφραση του *Ἐπιταφίου* του Δημοσθένους θέλησε να εφαρμόσει αυτό που διατυπώνει ο Αθηναίος ρήτορας στον αναφερθέντα λόγο του: «ἔστιν γάρ, ἔστιν ἀπάσης ἀρετῆς ἀρχὴ μὲν σύνεσις, πέρας δ' ἀνδρεία· καὶ τῇ μὲν δοκιμάζεται τί πρακτέον ἐστί, τῇ δὲ σώζεται»⁴⁵. Στην αρχή ο Σοφιανός έθεσε τη σύνεση, το *Machinae Bellicae*, και στο πέρας του κώδικα την ανδρεία, δηλαδή τη μετάφραση του *Ἐπιταφίου*.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση του παρόντος κώδικα και άρα της αντιγραφής της μεταφράσεως του *Ἐπιταφίου*, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Στην ελληνιστί επιστολή, που προτάσσει στον κώδικα ο Σοφιανός και με την οποία αποσκοπεί στην αφιέρωση του *Machinae bellicae* στον Βησσαρίωνα, εκτός των άλλων αναφέρει και τα εξής: «...ὄργαν' ἄττα καὶ μηχανὰς πολέμοις τε καὶ τοῖς τοιοῦτοις καιροῖς ἀρμοδίας...»⁴⁶. Στη δε λατινιστί επιστολή που ακολουθεῖ γράφοντας πάλι για το *Machinae bellicae* λέει και τα ακόλουθα: «...post ingentia preclaraque vestra facinora rerumque agendarum frequentissimas cogitationes...»⁴⁷. Ποιοί είναι αφ' ενός οι «*τοιοῦτοι καιροί*» και αφ' ετέρου τα «*ingentia preclaraque facinora*» και οι «*rerum agendarum frequentissimae cogitationes*» του Βησσαρίωνος; Ασφαλώς είναι το έτος 1459 και η συμβολή του Έλληνα καρδινάλιου στη σύγκληση από τον πάπα Πίο Β' του συνεδρίου της Μάντουας, όπου αποφασίζεται σταυροφορία υπέρ των κατεχομένων από τους Τούρκους πρώην βυζαντινών εδαφών⁴⁸. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο κώδικας Marc. lat. 339 (1550) πρέπει να εγράφη και επομένως η μετάφραση του *Ἐπιταφίου* να αντεγράφη το αργότερο το έτος 1459⁴⁹.

44. Βλ. R. Clavaud ό.π., σ. 40.

45. § 17.

46. f. 3'.

47. Πβ. σ. 1.

48. Βλ. W. Durant, ό.π., τ. Ε', σ. 446 κ.ε.

49. Οι δυο αναφερθέντες γάλλοι φιλόλογοι σφάλλουν και ως προς τον terminum post quem γράφτηκε η μετάφραση του *Ἐπιταφίου*, τον οποίο προσδιόρισαν ως εξής: Στον κώδικα Laur. XLV - 18, δηλαδή τον κώδικα που αφιέρωσε ο Σοφιανός στον Valla στο τέλος της αφιερώσεως υπάρχει ένα εγκώμιο του πάπα Πίου Β'. Ο πάπας αυτός εξελέγη για τον θρόνο του Βατικανού το 1458 και μετά ένα χρόνο, το 1459, στο συνέδριο της Μάντουας αποφάσισε να κάνει σταυροφορία υπέρ των πρώην βυζαντινών εδαφών που κατείχαν οι Τούρκοι, για το οποίο προφανώς και εγκωμιάζεται από τον Σοφιανό. Διαφεύγει όμως και των δυο φιλόλογων ότι ο μεν Πίος Β' έγινε πάπας το 1458, ο δε Valla πέθανε το 1457. Επομένως δεν συμβιβάζεται χρονολογικά η αφιέρωση στον Valla με το εγκώμιο του Πίου Β', δεν είναι δε δυνα-

RÉSUMÉ

Théodore G. Picoulas, Sur la paternité et la datation de la traduction de l' *Epitaphios* de Démosthène du code Marc. lat. 339 (1550)

Dans cet article nous traitons de la paternité et de la datation de la traduction de l' *Epitaphios* de Démosthène, qui se trouve dans le code Marc. lat. 339 (1550) ff. 67^v-73^v. Malgré la thèse de A. Dain, R. Clavaud et P. O. Kristeller, qui attribuent la traduction au réfugié grec de Constantinople Ioannis Sophianos, nous considérons que ce n'est pas lui qui l' a faite. Ceci devient évident par l' écriture différente de la partie en question du code, par la lettre en latin qui se trouve au début du code et par l' en-tête de la traduction où le nom de Sophianos n' apparaît pas.

De plus nous penchons pour la thèse, selon laquelle la traduction ne constitue pas d' archétype du XV siècle mais de copie de manuscrit plus ancien. Les éléments suivants viennent à l' appui de notre thèse: les différentes sortes des erreurs du texte, les corrections faites par le scribe lui-même, les corrections faites par une seconde main, le style non soigné et la clause de la deuxième partie du code.

Quant à la datation de la traduction, après la mise en relation de certaines phrases de la lettre en grec en tête du code avec celle en latin qui la suit, nous concluons que le point de repère chronologique, avant lequel (*terminus ante quem*) la traduction a été faite, c' est l' année 1459.

τό να έχει γραφή τούτο από τον Έλληνα λόγιο. Το ορθό θα ήταν να είχαν θέσει οι Α. Dain και R. Clavaud ως *terminum ante quem* έγινε η γραφή του κώδικα Laur. XLV - 18 το 1457, έτος θανάτου του L. Valla, που είναι συγχρόνως και *terminus post quem* γράφτηκε ο κώδικας Marc. lat. 339 (1550) και επομένως κατ' αυτούς και η μετάφραση του *Επιταφίου*.